

Summary It is known that in Muslim folk religion some divine characteristics are attributed to Khidr. Similar to God, he is omnipresent and thus can be invoked to go through to help people who are in trouble. However, it seems that some Muslim religious leaders and theologians feel uncomfortable with the high status Khidr has acquired. This fact here will be called *the Khidr complex*.

My research is limited to a few modern Muslim theologians and religious leaders in Turkey. Classical Muslim thinkers were not included in this study. Some observations have been shared here about Khidr's almost functioning as an '*secondary God*'. The fascination with Khidr lies in the fact that the imaginary around him is different from the one around Allah. Unlike God, he is near to people and he has not been described as a terrible authority. Consequentially, Khidr is similar to a terrestrial divinity than the heavenly one.

Datum 11 December 2019

Terms Khidr, Allah, Islam, Muslim, Muslim folk religion, Jew, Judaism, Raa Haqî/Riya Heqî, Alevites, Carl Gustav Jung, complex (psychology), Metatron, Elijah, the Secondary God

Özet Müslüman halk dindarlığında Hızır'a ilahî bazı nitelikler atfedildiği bilinir. O Tanrı gibi her yerde hâzır ve nâzır olduğundan, darda kalan insanlara yardım etmesi için ona yakarılabilmektedir. Bununla birlikte, bir kısım Müslüman dinî lider ve ilahiyatçı onun edinmiş olduğu yüksek statüden rahatsız olmuş görünürler. Bu olgu burada *Hızır kompleksi* olarak adlandırılacaktır.

Araştırma Türkiye'de yaşayan ya da yaşamış olan modern bazı din adamlarıyla sınırlandırılmış olup, klasik Müslüman fikir insanları çalışmaya dahil edilmemişlerdir. Burada Hızır'ın neredeyse '*ikincil bir Tanrı*' olarak işlevselleşmesine dair bazı gözlemler paylaşılmıştır. Hızır'ın cazibesi onun hakkındaki imgelemin Allah'inkinden farklı olmasıyla ilgilidir. Tanrı'nın aksine, o insanlara yakındır ve korkunç bir otorite olarak tasvir edilmemiştir. Sonuçta, Hızır göksel olmaktan çok dünyevî bir kutsiyete benzemektedir.

Tarih 11 Aralık 2019

Terimler Hızır, Allah, İslam, Müslüman, Müslüman halk dini, Yahudi, Yahudilik, Raa Haqî/Riya Heqî, Aleviler, Carl Gustav Jung, kompleks (Psikoloji), Metatron, Eliyah/İlyas, ikincil tanrı

İslamî Teolojide Hızır Kompleksi

Gürdal Aksoy

*'Bu kusurlu sayfalar için ağlıyorum,
ama olur da gelecek kuşaklar bunu okursa,
sayfaların kusursuzluğundan çok –tabii başarabilseydim- gözyaşlarıma içlenecek,
çünkü kusursuzluk ağlamaktan, dolayısıyla yazmaktan bile alkoyardı beni.
Kusursuz olan kendini belli etmez. Aziz ağlar, çünkü insandır.
Tanrı susar. İşte bu yüzden azizi sevebiliriz biz, Tanrı'yı değil!'*

Fernando Pessoa, *Huzursuzluğun Kitabı*.

Hızır İslam egemen dünyada öteden beri kendisine en aktif ve yaygın bir biçimde inanılan karakterlerin başında gelir. Bu güçlü statüsü, onu yine de kendi niteliği hakkındaki tartışmalardan koruyamamıştır. Onun bir veli, peygamber ya da melek olup olmadığı etrafında dönen tartışmalar, bazen tartışmayı yapanların kendi kimlikleri üzerinden şekillenmiştir. Nitekim, mutasavvıflar ya da toplumda veli olarak görülen kimseler onun daha çok bir *veli* olduğu noktasında ısrar etmiş görünürler.¹ Sünni Ortodoks çevrelerde ise o dinin kanonik öğretisine uygun olarak genellikle bir peygamber (*Hızır Aleyhisselam*) var sayılmıştır. Ayrık olarak bir melek olduğunu savunanlar da vardır ki, Kehf suresinde geçen ve '*Bilge Kul*' olarak tanımlanabilecek karakterin kısmen meleksi özellikler gösteriyor olması bu savın temel dayanağı olmuştur.

Bütün bu tartışmaların dışında neredeyse saklı kalmış bir başka gerçek varsa, o da Hızır'ın bazı yanlarıyla tanrısal bir karakteristiğe de sahip oluşudur. Bu sadece Dersimli Alevi Kürtler örneğinde görüldüğü üzere her zaman açık ve kesin bir biçimde var olagelmiş değil –ki Dersim Aleviliği'ni (*Raa Haqî/Riya Heqî*) ayrı bir dinsel form olarak değerlendirdiğimi özellikle vurgulamalıyım-, genel olarak Müslüman halk dindarlığında da kendisini şu ya da bu ölçüde gösterebilmiştir; çünkü, o zor zamanlarda kendisinden yardım istenebilecek kutsiyetlerin başında gelir.

¹ *Velayet* ve *veli* terimleri özellikle Ali (ve Hızır) bağlamında Şii ve Sünnilerce farklı bir anlama bağlanmışlardır. Şiiler *veli*'nin 'otorite', Sünniler ise 'dost' anlamına geldiğini savunurlar.

Üstelik, Hızır'ın kurtarıcılığı ve özellikle yoksulları savunuşu öyle etkin bir hal almıştır ki, deyim yerindeyse neredeyse Allah'ın esamesi okunmaz olmuştur. Bir başka ifadeyle, Tanrı'nın adalet dağıtma ve yoksulları koruma gibi toplumun özellikle en alt kesimlerinin en çok ihtiyaç duyduğu fonksiyonları Allah'tan ziyade Hızır'a teşmil edilmiştir. Böylece, “*ya Hızır!*” nidası Kürdistan'dan Afganistan'a, Arnavutluk'tan Hindistan'a dek pek çok yerde belki de doğrudan Allah'a edilen dualardan daha güçlü bir biçimde yankısını bulmuştur.

Onun geniş halk kitlelerinin muhayyilesinde tipik bir Tanrı olarak olmasa bile, tanrısal bir kurtarıcı olarak vücut bulması, belli ki bazı din adamlarını en hafif tabirle tedirgin ve huzursuz etmiştir. Özellikle siyasi parti ya da örgütlerde sıkça görülen ‘*ikincil adam*’ kompleksine benzer bir durum, böylece İslamî teolojide gittikçe belirgin bir soruna dönüşmüştür. Sorun Allah karşısında Hızır'a tayin edilen statüyle ilgilidir; zira, o Müslüman halk dindarlığında Allah'ın insanlara yardım etme ve her yerde hâzır ve nâzır olma gibi temel bazı fonksiyonlarını ondan daha etkin ve daha fazla bir biçimde üstlenmiş görünmektedir. Bunun bir sonucu olarak, geçmişte melek *Metatron*'un Ortodoks olmayan bazı Yahudi çevrelerinde ‘*küçük Yehova*’ olarak görülmüş olmasında olduğu gibi, Hızır da bir bakıma ve hiç değilse fonksiyonel olarak adeta ‘*minor bir Tanrı*’ gibi görülmüştür. Nitekim, sosyal adaleti sağlama ve ezilen geniş yığınları koruyup kollama söz konusu olduğunda, ilkin Hızır akla gelmektedir. Kimi din adamlarınca üstü örtülmeye çalışılan, ancak Hızır ve Allah bağlamında öteden beri kendisini hissettiren bu sınıfsal ve dinsel çatlak, dinsel elit mensuplarının bir kısmını ciddi ciddi rahatsız etmiştir/etmektedir. ‘*Hızır kompleksi*’ olarak adlandırılabilir bu rahatsızlık, İslamî bazı çevrelerde artık çok daha açık ve kesin bir dille ifade edilmektedir.

Youtube'da yapılacak kısa bir gezintide buna dair sayısı hiç de azımsanmayacak örneklerle karşılaşmak mümkündür. Onlardan tespit edebildiğim birkaçını burada aktarıp konu hakkında kısa bir değerlendirme yapmak isterim. Aslında Hızır'ın klasik bazı Müslüman yazarlarda da ciddi bir soruna dönüşmüş olup olmadığı irdelenebilir; ancak, konu burada Türkiye'de yaşayan ya da yaşamış olan modern bazı Müslüman dinî liderler ve ilahiyatçılarla sınırlandırılacak, dikkat çeken bazı örnekler üzerinden genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Şeyh Abdullah Yolcu'dan başlayabiliriz. Yolcu bir konuşmasında şöyle diyor:

Sonra Hızır Aleyhisselam Ehl-i Sünnet'in icmaî ile, Hızır Aleyhisselam hey değildir.² Kim derse heydir, bâtil inanca sahiptir. Hızır Aleyhisselam, Resulullah diyor 'her yüz sene üzerine geçer, hiç kimse canlı kalmaz yer üzerinde'. Hızır Aleyhisselam canlı olsaydı, gelirdi Resulullah'la savaşırdı, Resulullah'ı savunur idi, o kadar kuvveti vardı. Müminlere yardım ederdi. Niye Resulullah gittikten sonra Hızır ortaya çıktı, demek ki uydurmasıdır. Hızır Aleyhisselam Ehl-i Sünnet'in vacih görüşüne göre bir sâlih peygamberdir. Peygamber de görevi bitti, ölür gider. Eğer peygamber canlı kalsaydı, bizim Resulullah'a dünya verilirdi. Peygamberlerde hiçbir canlı yoktur, bir tanesi var, o da Hz. İsa'dır. Onu da Allah Teâlâ yerine koymadı, dolansın insanların mededine koşsun! Bu Allah'ın görevidir. Allah'ın görevini kimse üstlenemez. (...) Hızır Aleyhisselam bu hikâyesi tasavvufun aşırı gideni. (...) İşte Hz. Hızır'a bütün güzel olayları ona mal etmek istiyorlar; çünkü kendi sermayeleri olmadıkları için ne yapıyorlar, nerde bir sâlih âlim var, onları kendilerine mal etmeye kalkarlar (www.youtube.com/watch?v=iOepXz7PiZA, erişim: 22/11/2018).

Hızır'ın özellikle Müslüman halk inançlarındaki yerine daha radikal ve açık bir biçimde tutum alanlardan biri Tahir Büyükkörükçü'dür:

Yalnız burada şunu söyleyeyim muhterem Müslümanlar! Hedefi kaybetmeyin! Milyar Hızır olsa, biz Hz. Muhammed'in ümmetiyiz. Sakın ola ki hedefi kaybetmeyin! Tamam mı? Milyar Hızır Aleyhisselam olsa, biz Hz. Muhammed'in ümmetiyiz! Çok saygı duyuyoruz, ama bizim Muhammed'imiz var, tamam mı? (www.youtube.com/watch?v=9i50p, erişim: 22/11/2018).

Büyükkörükçü Hızır'ın konumuna itiraz ederken, ona bu konumu tayin edenlerin yolundan giderek, bu kez Hızır'ın yerine Muhammed'i koymaktadır. Yani, bununla mutlak olarak Muhammed'i merkeze koyan bir anlayış öne çıkarılmaktadır. Bu ise bir bakıma Hızırmerkezci anlayıştan farksız, hatta Ortodoks İslam bağlamında

² Buradaki *hey* terimi Arapça *hayy*'dan gelme olup 'canlı', 'yaşayan' demektir. *Hayy* aynı zamanda İslam'da Allah'ın 'güzel isimler'inden (*esmâ-ül hüsnâ*) biridir. Başta Buharî olmak üzere, Ahmet ibn Hanbel, İbnü'l Esir, İbnü'l Cezvî, Nevevî ve İbn Kesir gibi Müslüman yazarlar "biz senden önce hiçbir beşere ölümsüzlük vermedik," ayetinden hareketle Hızır'ın ölümsüz olduğu fikrini reddetmişlerdir. Anlaşıldığı kadarıyla özellikle Nakşibendî ve Nurcu gelenele bağlantılı cemaat ya da tarikatlar ile Süleymanlılar Hızır'ın hayatta olduğu kanısındadırlar. Bununla birlikte onun öldüğünü, ancak ruhunun evliyalarınki gibi insan olarak cisimleşerek yardıma muhtaç kimselere yettiğini savunan –sözgelimi, *Işıkçılar* gibi- cemaatler de vardır (Canpolat 2010: 87, 46-8, 53, 58-9; Aydemir 1985: 32-4).

daha tehlikeli sayılabilir; zira, çeşitli dinsel anlayışlar Hızır'a İslam'ın bir bakıma periferisinde tanrısal bir rol tayin ederlerken, Ortodoks İslam Hızır'ın bu konumunun da ötesinde Muhammed'i İslam'ın tam merkezinde statü olarak Allah'la eşleştirmektedir. Edip Yüksel'in pek çok kez vurguladığı üzere '*kainatin efendisi*' sıfatından şefaath kavramının işlevselleşmesine dek pek çok noktada Muhammed'in kendisi adeta tanrılaştırılmıştır. Bu duruma yol açan etkenlerden biri Hristiyanlıktaki İsa kültü olmalıdır. Kuran'dan başka mucizesi olmadığı belirtilen İslam peygamberinin öldükten sonra özellikle İsa'yla bir denklik oluşturacak ölçüde hayatı mucizelerle donatılmış, karakteristik olarak ise kendisine ilahî bazı yetiler atfedilmiş görünmektedir. Böylece Muhammed, halk dindarlığındaki Hızır tasavvuruna itiraz eden, onu sapkın bulan çeşitli Ortodoks (*Müslüman*) din adamlarının muhayyilesinde Hızır tasavvurundan hiç de aşağı kalır yanı olmayan, hatta onu aşan biçimde İsa gibi neredeyse '*Tanrı-peygamber*' mertebesine yükseltilmiştir. O halde, Hızır söz konusu olduğunda en hafifinden itiraz olarak görülen bu vurguların tutarlı bir tarafı yoktur.

Nurettin Yıldız Hızır'ın Müslüman halk dindarlığındaki statüsünden çok kimi dinî cemaat liderlerinin anlatımlarındaki yerinden rahatsızlık duymuş olarak şunları söyler:

Filanca sarıklı zatların bin kere görülmüş Hızır hikâyelerinin konusu değildir Allah'ın yardımını meselesi.³ Yetti be! Yetti be! Hep Hızır gelip kurtarıyor. Bir kere de Allah kurtarsın kullarını ya! Ne kadar itikadî bir meseleyi, ne kadar Kur'ân meselesi olan bir meseleyi, bir surenin ismi olacak kadar mühim bir meseleyi, Allah'ın kullarına, mümin kullarına yardım etmesi meselesini... Hızır Aleyhisselam'a gene razıyız canım! Allah dostu olduğu sabit birisi hiç olmazsa... Nice ağzı sigaralılar cephelede binlerce insanı kurtardı diye efsanelerle bizi oyaladılar. Ederse yardımını Allah eder! En basit kulunu da sebep kılar Allah dilerse. Ama biz Allah'tan başkasından bilmeyiz yardımını (www.youtube.com/watch?v=9bSr-qc-JDs, erişim: 22/11/2018).

Kendilerini Hızır kompleksinin girdabında bulan başka Müslüman fikir adamları da yok değildir. Sözgelimi, Mustafa İslamoğlu sosyal hayattaki adaletsizliklere karşı kayıtsız kalan tek Tanrı tasavvurunu gözden geçirmek yerine,

³ Nurettin Yıldız'ın '*sarıklı zat*'la Türkiye kamuoyunda '*Cübbeli Ahmet Hoca*' olarak bilinen cemaat liderini kast edip etmediğini bilmiyorum; ama, Cübbeli Ahmet'in Hızır'la –üstelik iki kez- karşılaştığına dair iddiasını dile getirdiği konuşmasına youtube'da rastladığımı belirtmeliyim.

kolay olanı seçip hedef tahtasına Hızır'ı oturttarak, onun gücü ve statüsünü sorunsallaştırmaya kalkışmıştır:

(...) Zekeriya'ya yetişmeyen bir Hızır, size geliyorsa adresi şaşırıyor demektir. Yahya'nın kellesi koç gibi kesilirken, koca peygamber, ona yetişmeyen bir Hızır size geliyorsa eğer, bu işte bir yanlışlık var. (...) Mihrapta vurulan Ömer'e yetişmedi. Namazda hançerlenen Ali'ye yetişmedi. (...)
(www.youtube.com/watch?v=ifKtohaqfrY, erişim: 22/11/2018).

Aynı serzenişe klasik Müslüman yazarlara atfen Abdullah Aydemir'in satırları arasında rastlıyoruz. “*Birçok İslâm büyüğünün dediği gibi,*” diyor Aydemir,

“şâyet İlyâs ölmemiş idiyse, neden Hz. Peygambere gelip yardım etmemiş, onunla omuz omuza savaşmamıştır? Son derece çetin ve sıkıntılı günlerinde bir kenara oturup onu seyredeceğine koşup gelip yardım etmesi icabetmez miydi? Hz. Peygamber Bedir günü ellerini açarak: ‘Ya Rab, eğer şu küçük gurup helâk olacaksa olursa, bundan sonra yeryüzünde sana hakkıyla ibadet edecek olan kalmayacak’ tarzında yalvarıp, en ufak şeylerden zafer nâmına medet umarken, acaba Hızır ve İlyâs neredeydiler?” (Aydemir 1985: 33).⁴

Hızır'ın Allah'ın inayetiyle her yerde hâzır ve nâzır olduğunu savunan Müslüman ilahiyatçılar da yok değildir. Sözelimi, Abdullah Babaoğlu ‘*Hazreti Hızır Aleyhisselam sadece müminlere mi görünür?*’ sorusuna bu doğrultuda bir cevap verir:

Şimdi, biraz önce de (...) değinmiştik zaten sohbetin başında bir nebze. Efendim, eğer müminlere yardım açısından, eğer o mümine zarar verecek birşeyi ortadan kaldırma noktasında bir müdahalede bulunacaksa, bu müdahalede o şahsa da görünebilir. Ama o şahıs da onun Hızır olduğunu bilmez. Nasıl görünür? Çeşitli şekillerde görülebilir. Efendim, peygamber efendimize zarar vermeye gelen Ebu Cehil veya Ebu Leheb, efendim, ben Resulullah'a o anda işte kılıcımla veya süngüyle filan zarar verecektim, ama Resulullah'ın iki tarafında iki tane arslanın nerdeyse beni yutacağını, parçalayacağını gördüm diyor. Yani, o şekliyle o korunmuş oluyor yani. O onu arslan

⁴ Bu tür ifadelerin ilkin klasik Müslüman yazarlar tarafından kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Gazzali'nin de aktardığına göre Hızır yaşamış olsaydı, İslam peygamberinin yanına gider, birlikte Cuma namazı kılar, onunla sohbet edip cihatlarına katılırdı (Canpolat 2010: 59).

olarak öyle görüyor. Ee, kimdir orada görünen? Resulullah, “*va(A)llâhu ya’simuke mine-nnas,*” ayet-i kerimesinde ‘*biz seni insanların sana vereceği zarardan koruyoruz, koruduk,*’ buyuruyor Rabbimiz Teâlâ.⁵ İşte o var. Ona da o görünüyor yani. Ha, Hızır Aleyhisselam o şekle mi girdi, başka birşey mi o şekle girdi? Yani, o anda herhalde dağlardan arslanlar kalkıp da gelmediler yani
(www.youtube.com/watch?v=MIO-4rfMEIc, 1:21:38-1:22:58, erişim: 13/11/2019).⁶

İslam dünyasında sol bir çizgiyi temsil eden ve pek çok özelliğiyle diğer pek çok Müslüman’dan pozitif olarak ayrılan İhsan Eliaçık ise “ ‘Allah’ Nasıl ‘Hz. Hızır’ Oldu?’” makalesinde, herşeye rağmen bu teolojik komplekse yol açan duruma itiraz etmiştir. Eliaçık Allah kavramıyla kişi kültürünün aşıldığını, çoktanrıçılığın yardımcı tanrıların da geride bırakıldığını, ancak Hızır kültürüyle bu dinsel döneme adeta tekrar geri dönüldüğünü savunmuştur:

(...) Allah’ın her an her yerde hazır olma, zalimlerden mazlumların, zenginlerden yoksulların hakkını almak için elçiler, kurtarıcılar gönderme ve nihayet yaptıklarının hesabını vermek için onları ‘huzura’ çıkarma, hesap sorma özelliği (Meryem; 68) ‘Hz. Hızır’ adıyla tekrar eskiye döndü. Halbuki eski çağların yarı tanrısal özelliğe sahip melek, kişi, şahıs kültü aşılmış, tek Allah’a ulaşılmıştı.
(Eliaçık 2008).

Anlaşıyor ki, Eliaçık pozitivistin sorunlu çocuğu olan *ilerleme* tasavvuruna sarılarak, Hızır’ı pagan dönemin geride kalması gereken bir figürü olarak görürken – ki Müslüman elit genel olarak ilerleme putunu kendilerine kible edinmiş görünür-, görece mutlak olan tek bir tanrı tasavvuru olarak Allah’ı ise teolojide varılan son nokta saymıştır. Oysa değişimin önu açık olduğundan, ilerleme olarak adlandırılan süreç çekip içine aldığı her kavram ya da olguyu çabucak eskitebilmektedir. Bir başka ifadeyle, zihnimizi ilerlemeci anlayışa kaptırdığımızda, tektanrıçılığın teolojik olarak tarihte ‘*en yüksek*’ ya da ‘*nihâî aşama*’ olamayacağını da hesaba katmak gerekecektir. Aksi halde Lenin’in tanık olamadığı, ancak Fukuyama’nın ise bizzat yaşamış olduğu

⁵ Sözü edilen *Mâide* suresinin 67. ayetidir.

⁶ Jung da Hızır’ın insanlara değişik biçimlerde görünebildiği inancından söz etmiştir. O 1925-26 yılları arasında Afrika’dayken, çıktığı safarinin şefi olan Müslüman bir Somalili’nin kendisine Hızır hakkında şeyhi tarafından bilgilendirildiğini, Hızır’ın kendisini ona alevsiz ve dumansız bir ışık, sokakta bir adam ya da bir çim yaprağı olarak gösterebileceğinden söz ettiğini yazmıştır (Battye 2004: 166).

hayal kırıklıklarından birini de Eliaçık gibi sosyalist bir Müslüman'ın bir başka bağlamda yaşaması kaçınılmaz olacaktır.⁷ Zira mutlak ilerlemeci tarihsel taslak, teoloji bağlamında *Politeizm*'den *Monoteizm*'e ve giderek *Nonoteizm*'e doğru evrilen bir yola işaret ediyor görünmektedir. Yani, bu anlayışa göre mevcut biricik Tanrı (tasavvuru) günü geldiğinde ortadan kalkacak, topluma bu kez sıfır tanrıcılık ya da Tanrısızlık ('*Allahsızlık*') hâkim olacaktır.

Kısmen ilerleme tasavvuruna içkin olan somut ve soyut düşünme eğilimleri bağlamında da Hızır ve Allah'ı mutlak olarak *siyah-beyaz* denklemine yerleştirmek olanaksızdır. Sonuçta, halk zihniyetinde ete kemiğe bürünüp kişilik kazanmış olsa da, Hızır da aynı zamanda soyut bir tasavvurdur. Ayrıca, onlara somut ya da soyut olma üzerinden ilerlilik ya da gericilik atfetmek her zaman yerinde olmayabilir. Öyle ki, pratik hayatta bedenlenebilen paganizmin mitolojik bir karakteri bile, başat algısı insanları korkutmak ve cezalandırmak olan herhangi bir tektanrıci soyut dinsel tasavvurdan çok daha ileride ya da en azından daha merhametli sayılmaz mı?

Herşeye rağmen, halk İslam'ında güçlü bir yeri olan Hızır kültürünün varlığını doğal bulan ve onun parapsikolojik bir ihtiyaç ya da bir halk sosyolojisi gerçeği olabileceğini belirten Eliaçık, böylece halk inançları hakkında belli bir esneklik göstermekle birlikte, yine de esas olanın Kuran olduğunu ve bu bağlamda gerek kurtarıcılık, gerekse sosyal adalet dağıtma fonksiyonlarının ancak Allah'a ait olduğunu savunmuştur:

Dikkat edilirse eski (antik) dinlerde dertlere deva, hastalara şifa, yoksullara yardım, bekârları evlendirme, evsize ev, çaresize çare bulma, darda kalanın imdadına yetişme ve bunları sağlasın diye yapılan türbeye anahtar bırakma, ağaca para asma, yeşil çimenlerde tedavi olmak için yuvarlanma gibi inanç ve ritüeller hep 'sosyal adalet' ihtiyacından doğmaktadır.

Sosyal adaleti sağlaması gereken kral, sultan vs olması gerekirken onlar saraylarda alemlere daldığı için halk kendi çözümünü bulmuş, kendi 'Hızır'ını yaratmıştır. Tarih boyunca bu dertleriyle ilgilenen şahısları (nebi, baba, veli, ozan,

⁷ Lenin'in '*emperyalizm kapitalizmin en yüksek aşamasıdır*,' şeklindeki kaya gibi formülü ya da propaganda klişesi, bir zamanlar pek revaç bulmuş olan ve kökleri muhtemelen sözlü kültürde bulunan '*en*'-merkezli ya da '*en*'ci anlayışın özel bir ürünü gibi görünmektedir. Fakat sadece emperyalizm değil, faşizm gibi pek çok olgu ya da kavram da bu klişeleştirici vurgudan nasibini almıştır (eleştirisi için bkz. Aksoy 1999).

derviş, eren) kahramanlaştırarak onlarla yaşamış, teselliyi onlarda bularak bilincinde onları ölümsüzleştirmiştir (Eliaçık 2008).

Eliaçık Hızır'ın halk arasında kurtarıcı, adalet dağıtıcı ve yoksulsever olduğu inancının temelleri hakkında yazarken, bu gibi özelliklerin neden Allah'a atfedilmediği ya da atfedilmiş olsalar bile, onların neden Allah'ın varlığı üzerinden somut bir anlama kavuşmadığı meselesi üzerinde ise durmamıştır. Oysa, diğer tektanrı Tanrı tasavvurlarında olduğu gibi, Allah da esas itibariyle egemen sınıfların teolojik zihniyetinden bağımsız bir tasavvur olmasa gerektir. Bu yanıyla Hızır toplumsal dengeleyiciliğiyle aslında (*dinsel*) sistemi ayakta tutan bir karakter olarak da görülebilir; çünkü, o egemenlere kıyasla ezilen ve sosyal adaletten mahrum bırakılan yoksul, çaresiz geniş yığınların yaslanabildikleri bir dayanak noktası olmuştur. Bununla birlikte, paradoksal görünse de onu yerine göre Tanrı'nın yeryüzündeki vekili ya da doğrudan bir tezahürü olarak görmek de mümkündür. Nitekim, Hızır'ın halkın nazarındaki yerini sorunsallaştırmayıp onun yapıp ettiklerini Allah'ın iradesine bağlayan Müslüman din adamlarına da pek âlâ rastlanır (konu hakkında bkz. Canpolat 2010).

Belli ki Hızır kompleksi, yani Allah'ın karşısında adeta '*ikincil bir tanrı*' ya da '*paralel bir tanrı*' olarak Hızır'ın varlığı bu İslamî çizginin dışındaki bazı Ortodoks Sünni çevrelerde rahatsızlık yaratmaya devam edecektir. Ramazan Yazçıçek '*Bir Fetiş Olarak Hıdırellez: Paganizmin Binbir Yüzü*' makalesiyle bu kompleksin radikal bir örneği olarak ortaya çıkmıştır. Yazçıçek Hıdırellez'in bâtinî/irfânî epistemolojinin ürünü saydığı fetişizmin tüm unsurlarını kapsadığını ve Hızır'ın ilahî sıfat ve niteliklerle donatılmasının şirk ve sapıklık olduğunu savunmuştur:

Hıdırellez fenomeninden hareketle birçok tarihsel atığı bünyesinde taşıyan gelenek İslam'ına bir bakış geliştirdiğimiz bu çalışmada Sâlih kul ve İlyas (a) ismi etrafında oluşturulan mitolojik çerçevenin İslam itikadına tamamen ters olduğunu gördük. Bu çerçevede oluşturulan Hıdırellez fetişi ister halk Müslümanlığı ister folklorik isterse tasavvufî bir zeminde adlandırılın şirkle malûldur. Hızır'a, beklenen kurtarıcı mehdi formunda bir rol biçilmiş ve tahrife çanak tutulmuştur. Beklenen kurtarıcılar Allah'ın sıfatları ile donatılmış, tehvid erleri fetişistler elinde paganizmin kahramanlarına dönüştürülmüştür. Oysa ki Müslümanlar hangi formda gelişirse gelişsin, bu tür sapıklıkların uzağında durmalıdırlar. İnananlar akidelerini geleneksel

atalar yolundan değil, içinde şüphenin olmadığı doğrunun ta kendisi apaçık vahyden almalıdırlar. Keza Allah'ın dini oyun ve eğlence değildir (Yazıcıoğlu 2005).

Bazı Müslümanlar ile İslamcıların pagan ya da sapkın olarak görüp reddettikleri Hızır anlayışı, belki de en iyi bir biçimde Pessoa'nın *Şeytan'ın Saati*'ndeki şu satırlarında anlamını bulmaktadır: '*İnsanlık pagandır. Asla hiçbir din içine işleyemedi onun. Sıradan insanın ruhunda, ruhun ölümsüzlüğüne inanma gücü bile yoktur. (...) Tanrılara taptığında, onlara fetiş gibi tapar. (...) Ruh pagan kalmaya ve Tanrı mezarından çıkarılmayı beklemeye devam eder*' (Pessoa 2013: 93-4).

Hızır'la meselesi olduğu anlaşılan ilahiyatçılardan Mehmet Okuyan, onu İslam'ın ana metninden dışlayarak Kuran dışı bir kaynaktan geldiğini vurgular:

O Musa Hızır kıssası var. Biliyorsunuz da, Kehf suresinde. Tabii Hızır Mızır diye birşey yok da! Yani! Ne Hızır'ı? Hızır! Hızır ne demek? '*Yeşil giyim*'.⁸ Olmadı! '*Her yerde bulunan*'! Her yerde bulunan Allah'tır, kusura bakma! Hızır'ı Mızır'ı yok! Koca bir kültür var. Varsa var! Böyle Hızır diye birşey yok bu kitapta (Kuran'ı gösteriyor, yn), Musa peygamberin yanında arkadaşlık yapan da herhangi bir insan filan değil, o tam bir melektir. O melek de gaybı bilemiyor. O kıssanın sonunda onu anlatıyor. Ne diyor? *Rahmeten min rabbik ve mâ fe'altühü an emriy*. Bütün bunları ben kendiliğimden yapmadım, ben de bilmiyorum

(www.youtube.com/watch?v=h2iFZgo6Wfg, erişim: 13/11/2019).⁹

Yaşar Nuri Öztürk ise Hızır'a Kuran dışı olmak dışında, aynı zamanda İslam dışı bir kaynak atfetmiştir. Öztürk Hızır'la ilgili bir hadisin '*bir Yahudi dönmesi*'

⁸ Hızır'la ilgili rivayetlerde iki Yemenli Müslüman'ın (*Ebu Hüreyre* ve *Ka'b al-Ahbar*) –ki onlardan biri Yahudi kökenlidir- öne çıkması, hakkındaki Kuranî öykünün Yemen'deki Enohçu Yahudilere ait olması bakımından dikkat çekicidir. Hızır adı sadece Arapça 'hazır olmak' anlamına gelen fiil (*hadara*) ile değil, 'yeşil, taze' gibi anlamları olan *kh-d-r* kökünden türeme *mukhdarratun* ile olan ilişkisiyle de Allah'la fonksiyonel ortaklığa sahiptir; zira, *mukhdarratun* Kuran'da bir kez geçiyor olup, orada (*Hac suresi* 63) Allah'ın yeryüzünü yeşillendirme gücünden söz edilir (Badawi ve Haleem 2008: 268):

“Allah'ın gökten indirdiği su ile yerin yemyeşil olduğunu görmez misin?”

⁹ '*Bütün bunları kendiliğimden yapmadım,*' ifadesinin Yahudilikteki kökleri ve Kehf suresinin ilgili öyküsünün geniş kapsamlı bir analizi için bkz. Aksoy 2019.

tarafından uydurularak İslam'a dahil edildiği iddiasından başka hiçbir neden göstermeksizin, onun Kuran'daki varlığını reddederek şöyle yazmıştır:

Musa'ya öze ilişkin bilgi dersi veren Hak erinin Hızır olduğu yolundaki beyanlar, daha doğrusu Hızır diye birinin varlığı Kur'an'da yoktur. Bu rivayetler İsrailoğulları arasında bu konuyla ilgili kabullerin İslam'a sızmasıyla vücut bulmuştur. Nitekim Hızır'la ilgili hadis diye rivayet edilen sözlerin dayandığı kişi bir Yahudi dönmesi olan Ka'b el-Ahbar (ölm. h. 33)'dir. Bu kâhin, Yahudi mitolojisinin birçok hezeyanını gerek doğrudan, gerekse kullandığı öğrencileri aracılığıyla hadis adı altında İslam'a sızdırmayı başarmıştır. Sızdırdığı yalanlardan biri de şudur: "Peygamberlerden dördü hayattadır ve yeryüzü sakinlerini gözetir; bunlardan ikisi yerededir, ikisi gökte. Yerdeki Hızır ve İlyas, gökteki İdris ve İsa'dır" (Öztürk 1995: 277).

Bir başka ilahiyatçı Abdülaziz Bayındır kendisine sorulan bir soruya benzer bir anlayıştan hareketle cevap vermiştir. Soru şudur: "*Kur'an'da hiç adı geçmemesine ve tüm canlıların ölümü tadacağı vurgusuna rağmen, ölmediğine inanılan ve ruhanîyetinden istifade edilen bir Hızır inancı var. Ağız alışkanlığıyla biz de bu ismi kullanıyoruz. Ancak yüklenen anlamlar sebebiyle bu ismi hiç kullanmamak daha makûl değil mi?*" Bayındır bu soru hakkında şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

O ismi ister kullan, ister kullanma! Kişi Allah... Allah ile arasına birisini koyuyor, ondan yardım istiyorsa, bu kişinin Müslümanlıkla ilişkisi kesilir. Ve bu da çok geniş bir kitlede böyledir malesef. 'Yetiş ya falan!', 'yetiş ya filan!' der. Sanki Allah orda değilmiş de; çünkü Allah'a güvensizlikten dolayı. Dikkat ederseniz, hep korku pompalanır, bu yanlış inanç sahipleri tarafından. Hâşâ (...) (*kelime anlaşılamadı*, yn) olan bu Allah'a güven olmaz, hâşâ! Öyle demezler de, öyle bir hava ortaya çıkarırlar. Gelin bize, biz sizi ölümlerden kurtaralım, kabirde kurtaralım, mahşerde kurtaralım, ondan sonra zaten bir de Resulullah'ı kurtarıcı yaparlar hâşâ! Ondaki sonra, bu defa Allah'ı bırakır, onlara yalvarmaya başlarlar. Bu da onların Müslümanlıkla ilişkisini kesmiş olur. Yani, Hızır kelimesini kullansan ne olur, kullanmasan ne olur. Yapı bu! (www.youtube.com/watch?v=OKzbBkByRs4, erişim: 13/11/2019).

Aslında bütün bu itirazlar ve sözüm ona Kuran'ı esas alıp halk inançlarını boşa çıkarma girişimleri son tahlilde nafil çabalardır; çünkü, Kuran'da geçen ve Hızır olduğu anlaşılan, kimilerinin 'Sâlih Kul', kimilerinin 'Bilge Kul' olarak andığı

karakter, bu yanıyla Enohçu Yahudiliğin bir bakıma ‘*ikincil Yehova*’ ya da ‘*küçük Yehova*’ olarak gördüğü Metatron ya da Enoh-Metatron’dan başkası değildir. Sadece bu da değil, o Eliyah ile sonradan yaygın bir biçimde ‘*Rabbin meleği*’ olarak adlandırılan Tanah’ın *Çıkış* bölümünün meleğinin de karakteristik bazı özelliklerini taşımaktadır; çünkü, ‘Bilge Kul’ tamamen senkretik bir karakterdir.¹⁰

Herşeyden önce, ‘Bilge Kul’ Yehova gibi Musa’ya ‘iki denizin birleştiği yer’de (*macmaû’l-bahrayn*) olan bir kayalıkta görünmekte, bir anlamda orada tezahür etmektedir. Bu Yahudilerin dinsel nosyonlarıyla bütünüyle uyumludur; zira, kaya ya da kayalık eski Yahudilikte ya Tanrı’nın tezahür ettiği bir yer ya da onunla özdeşleştirilebilen bir unsurdur. Yehova Tanah’ta “İsrail’in Kayası” (*şur Yisra’el*) olarak da anılmıştır: “*Bayram takdis edilen gecede olduğu gibi ilahî okuyacaksınız; ve RABBİN dağına, İsrail’in Kayası’na gelmek için zurna çalarak gider gibi yürek sevinci olacak*” (*İşaya* 30: 29). *Yaradılış* bölümünde ise (49: 24) şöyle deniliyor: “*İsrail’in çobanı ve taşı oradandır.*” Mezmurlar 18: 3’te ise “*Yehovam, sığındığım kayam (...),*” deniliyor (Aksoy 2006: 68; Keel 1984: 161).

‘Bilge Kul’ meleksi özelliğiyle bu açıdan Tanrı’nın yerine ve onu temsilen tezahür etmiş görünür. Nitekim, Tanah’ın erken bölümlerinde de bazı melekler Yehova’nın yerine ve/veya onun kendisi olarak tezahür etmişlerdir. Kayalık yer Yahudiler için ayrıca bir yemin yeri idi ve bu da aynı şekilde Kehf suresinde Musa’nın ‘Bilge Kul’a kayalık yerde söz vermesiyle uyumludur.

Öte yandan, Kuran’ı etkileyen orijinal Yahudi öyküsü *Çıkış* 23: 20-2’deki Musa ve melek hakkındaki pasajı kullanmış görünür; zira, Tanrı orada Musa’ya der ki, “*işte ben yolda seni korumak ve hazırladığım yere getirmek için önünden bir melek gönderiyorum. Onun karşısında sakının ve onun sözünü dinleyin, ona karşı gelmeyin (hishamer mipanav ushma bekolo al-tamer bo); çünkü benim ismim onda olduğundan suçunuzu bağışlamayacaktır*”. Bu pasaj Kehf suresindeki öyküde Musa’nın peşinden gitmeye karar verdiği ‘Bilge Kul’un kararlarına itiraz etmeyeceği şeklinde yankısını bulmuştur (ayrıntı için bkz. Aksoy 2019). Bu gibi unsurlar bir yandan ‘Bilge Kul’un meleksi yanına işaret ederken, öte yandan hemen hemen ‘*ikincil Tanrı*’ statüsündeki

¹⁰ O senkretik bir karakter olması itibariyle hem peygamberâne, hem de bazı meleksi özellikler taşımaktadır. Bu senkretizmde Eliyah, Rabbin meleği, Metatron gibi figürler rol oynamıştır; ancak, şunu özellikle eklemem gerekir ki, gerek Eliyah, Rabbin meleği ve Bezalel üzerindeki, gerekse zaman içinde kendi ardıl formlarının doğrudan bazı etkileriyle Fenike tanrısı *Kothar wa Hasis* de bu senkretizmde önemli bir yere sahip olmuştur.

melekle olan özdeşliğini ifade etmektedir. Bu karmaşık ve senkretik kişilik adeta günah işleme özgürlüğüne sahip olarak, Musa'yla olan yolculuğunda teknik olarak bir dizi günah işlemiştir ki, bu da yine meleklerin günah işlemesi konusunu esas alan bazı Enohçu metinler ve anlayışlarla olan ilintisini ortaya koymaktadır.

O halde, Hızır'ın Müslüman halk dindarlıklarında yer yer '*ikincil Tanrı*'ya yaklaşan statüsünü sadece Kuran sonrası bâtinî yorumlar ile Kuran öncesi pagan unsurların nüfuzu üzerinden anlamlandırmamak gerekir. En başında İslam'ın kendisi Yahudiliğin bâtinî ya da heterodoks sayılan bazı çizgilerinden etkilenmiş olduğundan, 'Bilge Kul' zaten tarihsel referansları itibariyle örtük olarak '*ikincil Tanrı*' ya da Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi ya da tezahüründen başkası değildir. İslam'ın doğuşunda gerek Yahudiliğin, gerekse Hristiyanlığın bazı 'marjinal' biçimlerinden daha fazla etkilenmiş olması, Arabistan yarımadasının kimi merkezlere göre periferal bir bölge oluşu noktasında son derece doğal görünür.¹¹ Böylece, Hızır'ın gündelik dinî hayatta ikincil ya da minor bir Tanrı'yı andıran bazı ilahî özelliklerle karşımıza çıkıyor olması, tek başına İslam halk dindarlığıyla ya da geç dönem paganizmiyle ilişkilendirilecek bir nokta değildir.

Tekrar vurgularsam; Peygamber Muhammed her ne kadar onu İslamî bünyeye uyarlamış olsa da, 'Bilge Kul' ya da 'Sâlih Kul' zaten hakkındaki öykünün tarihsel ve kültürel referansları itibariyle örtük olarak '*küçük Yehova*' statüsündedir. Onun tanrısal niteliklerinden biri dikkat çekici bir biçimde anonim oluşudur ki, bu Yehova'yla ilgili isim tabusundan kaynaklanmıştır. Dahası, bu mitolojik karakter İslamlaşma/İslamlaştırılma sürecinde ve sonrasında İslam egemen coğrafyanın diğer halk dinlerindeki bazı '*minor tanrılar*'la etkileşip kaynaşarak, statüsünü günümüze dek güçlü bir biçimde sürdürülmüştür. Zerdüştilikte özellikle günlük dinî hayatta adeta '*gölge Ahura Mazda*' olarak işlev gören kutsiyet *Sraoşa* mükemmel bir örnek sayılabilir. O İran'ın İslamlaşma/İslamlaştırılma sürecinde Hızır'la kaynaştırılan ve

¹¹ İslam'ın ortaya çıkış zamanında, Arabistan yarımadasında hem Yahudiliğin, hem de Hristiyanlığın daha çok kıyıda köşede kalmış ya da söz konusu dinlerin merkezleri dışına itilmiş olan 'marjinal' biçimleri etkindi. Bu yüzden, Musa ve 'Bilge Kul' ile Ashab-ı Kehf gibi bazı İslamî öyküler Enohçu Yahudilik ve Miafizit ('*Monofizit*') Hristiyan cemaatinden alınarak İslamî inanç sistemine uyarlanmışlardı. Tabii ki, bu Yahudiliğin ve Hristiyanlığın hiçbir biçimde Ortodoks biçimlerinin Arabistan yarımadasında mevcut olmadığı anlamına gelmiyordu. Nitekim kimi araştırmacılara göre, Hristiyanlığın Arabistan yarımadasındaki varlığı –gerek *Ortodoks*, gerekse *Heterodoks* biçimleri– pagan Araplar üzerinde kayda değer bir etkide bulunmuş olmalıydı (sözgelimi bkz. Arslan 2006: 12).

İslamlaşma sonrasında ise kendisini hâlâ bir biçimde –melek *Suruş* olarak- yaşatabilen baskın bir figürdü.

Hristiyanlıkla birlikte Zeus gibi koca bir tanrının bile esamesi okunmazken, Hristiyanlaşmaya rağmen farklı biçimlerde varlığını sürdüren ve her yerde hâzır ve nâzır olduğu var sayılan bir başka ‘gölge tanrı’ olan Hermes’i de unutmamak gerekir (*Hermes*’in tarihsel dönüşümü hakkında bkz. Özbudun 2004). Böylece, Hızır’ın Müslüman halk dindarlığında neredeyse ‘*minor bir Tanrı*’ olarak hayat bulmuş olması hiç de şaşırtıcı değildir. Tabii ki bunun temelinde halkın somut düşünme eğilimi, dolayısıyla günlük hayattaki somut maddî ve manevî ihtiyaçları da rol oynamış, soyut ve uzak olan Tanrı’nın yerine doğrudan günlük hayata dokunabilen görece somut kutsiyetlerden biri olan Hızır ikâme edilebilmiştir. Bir Suriye halk sözünü tekrar yâd edelim: “*Hızır yakındır, fakat Tanrı uzaktır*”. (Friedlander 1914: 695; Bussell 1917: 283).

Tanrı insanlardan ne denli uzak, soyut ve gizli olup halkın somut manevî ihtiyaçlarına doğrudan bir cevap olamazsa, bu kaçınılmaz bir sonuç olacaktır. Yani, bir başka kutsiyet illa ki onun bıraktığı boşluğu dolduracaktır. Bu insan ilişkilerinin de psikolojik bir prensibidir. Kişisel alanınızda ne denli boşluklar bırakır ve ne denli susup geri çekilirseniz, o alanı doldurup mevcut boşluğu pozitif ya da negatif anlamda kullanacak birileri daima olacaktır. Tanrı tasavurunun fazlasıyla pasif ve soyut olduğu ve onun neredeyse yaratma sonrası herhangi bir dünyevî işe müdahale etmediği kültürlerde, doğal olarak bazı ikincil kutsiyetler ya da ikincil tanrısal figürler çok daha baskın ve aktif olmuşlardır. Hızır bağlamında, sanırım bunun en iyi örneklerinden birine Dersimli Alevi Kürtlerde rastlanır ki, Tanrı (*Haq/Heq*) bir *deus otiosus* ya da pasif bir tanrı olarak yerini Xızır’a bırakmış ya da Xızır baskın bir figür olarak tanrısal alan boşluğunu kendisi doldurmuştur. Tabii ki bunda esas olarak dinsel elitin din anlayışı kadar toplumsal sınıfların mücadelesi, yani halkın aşağıdan tazyiki de rol oynamıştır.

Sonuç olarak, hâkim dinlerin ‘heterodoks’ olarak damgaladığı çeşitli inanç topluluklarının ve genel olarak Müslüman halkın Hızır algısı, doktriner Müslüman elitin belli bir kesiminde ya da soyut planda İslamî teolojide ciddi bir soruna yol açmış görünmektedir. Buna bir isim vermek gerekirse, *Hızır kompleksinden* daha iyi bir kavramlaştırma olmasa gerektir. Carl Gustav Jung’un Hızır’ı yaşlı bilge adam arketipi olarak görmesi kuşkusuz yerindeydi (Battye 2004: 168); ancak, o bugün yaşamış olup konuya bir de bu pencereden bakabilmiş olsaydı, Hızır’ın kesinlikle aynı

zamanda *teolojik bir komplekse* yol açtığını da gözlemleyecek, belki de onu aynı şekilde ‘Hızır kompleksi’ olarak adlandıracaktı.¹²

Hızır aslında geleneğin uzun erimli ve en dinamik damarlarından biri olarak, hegamonik tektanrıci dinsel arogantlığa karşı kendini pek çok kez bir ‘karşı kültür’, bir dip kültür olarak üretebilmiştir; çünkü o veli, peygamber ya da bir melek olup olmadığı tartışmalarının da ötesinde, özellikle sosyal adaletsizliğe ve paylaşımındaki eşitsizliğe karşı kolektif olmasa bile, bireysel ölçekteki müdahaleleri sayesinde neredeyse utangaç ya da mütevazı bir ‘*halk tanrısı*’ olmuştur. Bu yüzden, Müslüman elitin itirazları bu kompleks içinde anlamını bulmaktadır. Ne gariptir ki, Hızır’ın bu statüsü –tabii ki İslamlaşma ve/veya İslamlaştırılmanın bir sonucu olarak- benzer bir biçimde Ehl-i Haklar gibi heterodoks olarak damgalanan bazı dinsel toplulukların egemen elitlerince de belli bir ölçüde yadsınmıştır. Böylece, İslamlaşma’da üstlendiği etkin role rağmen, bu gibi dinsel toplulukların yazılı metinlerde ya hemen hemen adına rastlanmaz ya da oradaki mevcut statüsü halk dindarlığındakine göre daha aşağıdadır (ayrıntı için bkz. Aksoy 2005: 535-6).

‘İkincil tanrılar’ ya da başat olan ikincil kutsiyetler bir bakıma –kısmen- politikadaki ikincil ya da alternatif adamlara benzerler. Pek çok defa liderin arkasında onun ‘dünyevî’ işlerini etkin bir biçimde yürüten ikincil bir adam vardır. Bunun yanı sıra, lideri alaşağı edebilecek güçlü, alternatif bazı ikincil figürlere de rastlanır. Bu kişiler liderlerin kendilerinde bir komplekse yol açabilirler. Sözgelimi, Stalin’de bir *Trotsky kompleksi* olduğundan söz edilebilir. Bunun benzeri bir duruma dinsel sistemlerde de rastlanır ki, Hızır kompleksi bunun iyi bir örneği olmalıdır. Fakat bu

¹² Jung’un Hızır algısı da zamanla değişmiştir. Hızır’ı asla görmediğini belirten Jung, onun muhtemelen bilge bir figür olduğunu söyler. Öte yandan, o Jung için bir rüyalar peygamberidir. Fakat *İnsan ve Sembolleri*’nde Hızır’ı bu kez “*Tanrı’nın baş meleği*” olarak tanımlamıştır. Battye Hızır’ın Jung’un metinlerinde ilkin 1912’de görüldüğünü, ancak onun önceleri *Eliyah* (1913-14), sonra *Philemon* (1914), tekrar *Eliyah* (1916-17) ve sonra bir *Arap* (1920) ve *Mercurius* (1942) olarak, nihayetinde ise *Yaşlı Adam* (1947) olarak geçtiğini belirtir (Battye 2004: 176, 178; Jung 2009: 173). Benim açımdan şaşırtıcı olan, Yahudi kökenli olan Freud’la kıyaslandığında, Jung’un Yahudi olmayışına rağmen, köklerinde aynı zamanda Yahudilik olan bir karakter (*Hızır*) üzerinden analizler yapmış olmasıdır. Freud *Oedipus kompleksi* gibi daha çok Yunan mitolojisinin figürleri üzerinden yeni bazı kavramsallaştırmalarla meşgul olmuşken, Jung Hızır dışında Doğulu din ve mitolojilerin başka karakterlerini de araştırmaları kapsamına almıştı (*Oedipus, Elektra, Andromeda, Atreus, Iokaste, Cassandra, Medeia Kompleksi* gibi psikolojik literatüre Yunan mitolojisinden alıp dahil edilen terimler için bkz. Gürel ve Muter 2007: 539-564).

kez kompleks tabii ki soyut bir varlık olarak Tanrı'nın kendisinde değil, esas olarak sözüm ona onu savunduğunu düşünen ilahiyatçılar ile bazı dinî liderlerde tezahür etmektedir. Oysa, Müslümanlar arasında İslamî yorum farklılıklarını rahatlıkla içlerine sindirebilme, baskın geleneğin dışındaki anlayış ve geleneklere ve o arada farklı bazı dinsel formlara yaşam hakkı tanıma kültürü olsaydı, pek âlâ Hızır bir mesele olmaktan çıkacak, -hatta bir mesele haline gelmeyecek- belki de onun Müslüman halk dindarlığındaki rolü ortadan kaldırılması gereken bir inanç olarak da görülmeyecekti.

Söz konusu ilahiyatçılar Hızır'ın bu etkin toplumsal işlevinin, aynı zamanda ve özellikle Allah tasavvuruyla doğrudan ilişkili olduğunun ne yazık ki pek farkına varmış görünmezler. Halk semanın bir yerinde kendisine fazlasıyla uzak durup, daha çok korkutucu tasvirleriyle bilinen bir Tanrı tasavvurunun yerine, her halûkârda daha sevecen, iyi, yardımsever ve kendisine yakın kutsiyetler ikame etmeyi bilmektedir. O halde halkın Hızır algısından ziyade, olsa olsa bazı egemen çevrelerin Allah tasavvurlarının sorunlu olduğundan söz edilebilir. Sürekli cehennem ateşi, kabir sorgusu, kabir azabı ve öte dünya korkusu üzerinden oluşturulmaya çalışılan monolitik sosyal ünite bu dinsel elite ne denli onay verse de, pratikte kendilerine yeni tanrılar ya da kutsiyetler yaratmaktan kaçınmayacaklardır ki, bunun örneklerine halk kültürlerinde bolca rastlanır.

Allah yerine *Quday* terimini kullanan Kazaklar arasında Allah hakkında var olan bazı olumsuz nitelermeler 'küfür' bağlamında görülmüş olsalar da, beklenti ve arzularının ilahî güç tarafından karşılıksız bırakılıp boşa çıkarıldığını düşünen kitlelerin çığığında başka birşey değildir. Eskisi gibi sıkça kullanılmadıkları belirtilen bu ifadeler şunlardır: Kulağı Kesik Hüda (*Sunaq Quday*), Kör Hüda (*Soqır/Sığır/Kör Quday*), Aksi Hüda (*Qınır Quday*) –ki üçünün de 'acımasız Allah' anlamına geldiği belirtilir- ve Kel Hüda (*Qasqa Quday*) gibi (Koç 2017: 146-150). Aynı şekilde geleneksel Kürt kültüründe de Allah'ın insana uzaklığı, kayıtsızlığı ya da hep güçlülere koruduğuna ilişkin bazı atasözleri vardır ki, onlar da pek olumlu mesajlar vermezler: "Tanrı'nın adı vardır, ama kendisi yoktur" (*Navê Xwedê heye, lê bi xwe tune ye*), "Zulüm Tanrı'nın zulmüdür, ferman da ağanın fermanıdır" (*Zilm zilma Xwedê ye, ferman fermana axê ye*), "Tanrı da yoksulların düşmanıdır" (*Xwedê ji dijmine kesiban e*), "Kör Tanrı'ya nasıl bakarsa, Tanrı da köre öyle bakar" (*Kor çawa li Xwedê dinêre, Xwedê jî wisa li ko dinêre*), "Tanrı yoksula iki şey vermez, birini verse diğerini geri alır" [*Xwedê du tiştan nade xizanan (feqîran), ku yekê bide yekê jî*

distîne], ‘Tanrı iki keyfi insana yaşatmaz’ (*Xwedê du kêfa jê mirov re pêk nayne*), ‘Tanrı dişsiz kuşa et verir’ (*Xwedê goşt dide teyrê bê diran*), ‘Tanrı nohudu dişi olmayana verir’ (*Xwedê noka dide meriyê bê didan*), ‘Tanrısız olur, sahipsiz olmaz!’ (*Bê Xwedê dibe, bê xwedî na be*) gibi (Borak 1996: 32, 224, 333, 309, 169, 309, 308-9, 312).

Bu bağlamda, hangi Allah (*tasavvuru*) sorusunu sormanın tam da yeridir. Sufilerin sevgiyle, aşkla içeriklendirdikleri nurdan bir Allah mı, yoksa İslamî egemen sınıfların iktidar pencerelerinden görüp daha çok korku üzerinden tasvir ettikleri Allah mı? Rumî’nin Allah’ı mı, Ebu Suûd’un Allah’ı mı? Yunus’un Allah’ı mı, yoksa din adına cinayet işleyip başkalarının yaşamsal haklarını gasp edenlerin Allah’ı mı?¹³ ‘*Hangi Allah?*’ sorusu bu bağlamda olduğu kadar, onun kendi tarihsel değişkenliği içinde de anlamını bulmaktadır; çünkü, aynı mezhep ya da aynı dinsel gelenek içinde bile Allah tasavvuru öylesine değişebilmektedir ki, bu değişkenlik karşısında Hızır’ın halkın gönlündeki yerini ilahî bir soruna, dinsel bir komplekse dönüştürmenin anlamı olmayacaktır. Mustafa Öztürk’ün şu tespiti bu noktada asla gözden kaçırılmayacak denli önemlidir. Öztürk Ahmet ibn-i Hanbel’i ve bir kitabını kast ederek şöyle söyler:

Der ki orada, birileri diyor ki Allah her yerde hâzır ve nâzırdır diye inanıyorlar. Bu zındıklıktır diyor, bu kâfirliktir diyor. Böyle diyen insanı tövbeye davet etmemiz, etmezse öldürmemiz gerekir. (...) Niye diye sorarsanız? Resul-u Ekrem’den gelen onlarca hadis-i şerif var. Birisi o meşhur cariyeye hadisi. Kızım Allah nerdedir diye sordun, e *fî’s-semahî*, göktedir. Onlarca da ayetimiz var diyor: E-

¹³ Mısırlılar, Kenanlılar ve Romalılar gibi pek çok düşmana sahip olmuş olan Yahudilerin tanrısı baskın karakteristiği itibariyle otoriter, korkutucu ve deyim yerindeyse asık suratlı olarak tasavvur edilmiştir. Acaba bu genel olarak çatışmacı ortamlardan beslenen Tanrı tasavvurlarının kaçınılmaz bir kaderi midir? Bakunin bir keresinde Karl Marks’ı anti-Semitist vurgularla birlikte bu Yahudi tanrısına, otoriter, toleranssız ve intikamcı Yehova’ya benzetmişti (Berlin 1996: 80). Herşeye rağmen, çatışmacı ya da gerilimlere içkin sosyal ortamların mutlak surette asık suratlı, intikamcı, müsamahasız ve kavgacı tanrı tasavvurlarını şekillendireceği söylenemez. Onun bağlamına göre birbirinden farklı vurgulara ve sonuçlara yol açarak kolektif zihniyete dönemsel olarak çeşitli Tanrı portrelerini nakşedebildiğini yadsımamak gerekir. Bu bakımdan, Kuran’ın Mekki ve Medeni surelerindeki Allah tasavvurlarını, bazı Batılı İslambilimci ya da Doğubilimcilerin yaptığı gibi *siyah-beyaz* şeklinde iki karşıt ana eksene hapsedmek her zaman gerçeği yansıtmayabilir (konu hakkında bir eleştiri için bkz. Arpaguş 2005: 214-7).

*emintum men fi-ssemâ-i en yahsife bikumu-l-arda fe-izâ hiye temûr.*¹⁴ Bu göktekinin sizi yerin dibine geçirmeyeceğinden yana bir garantiniz mi var? İşte ayet apaçık ‘gökte’ diyorsa, daha her yerde hâzır ve nâzır demek senin haddine mi düşmüş? Bakın şimdi! Ehl-i Sünnet değil mi hocam? 250. yılda yaşasaydık, Ehl-i Sünnet olarak böyle inanacaktık.

Aradan 300 sene geçiyor. Fahreddin Razî diye bir insan geliyor, bir âlim geliyor. O da Ehl-i Sünnet’in en hararetli savunucusu. O ne diyor, biliyor musun? 300 sene! Aynı mezhebin yol aldığı güzergâhta, bakın Allah tasavvuru bile bir mezhep... Mezhepten mezhebe değil, aynı mezhebin içinde ne oluyor bakın! Allah’a gökte mekân izafe etmek mücessime diyor. Ne demek, o zaman ne yapalım? Allah her yerdedir, her yerde hâzır ve nâzırdır diyeceksiniz. Bir mezhebin 300 yıl içerisindeki Allah tasavvuru tencerenin kapağı gibi alt üst oluyorsa, o zaman herhangi bir mezhebi kabulümüzü mutlak doğrudur diye dayatma şansımız var mı? Yok! O zaman madde bir: Kuran’ı yorumlarken, usûlümüzün birisi, yorum yaptığımızın farkında olacağız. Yorumun adına têt’vil denir. Têt’vil de bir kelimeyi mümkün manâlarından birine tevcih etmektir. Ama herhalûkârda sonuç kesin değildir, ucu açıktır. Doğru da olabilir, yanlış da olabilir. Dolayısıyla, bu ihtimallere açık bir yorumdan ve bu yorumla ulaştığımız kanaatten hareketle bir başka Müslüman’ın o ayeti sizden farklı yorumlamasına kalkıp ‘sen halt ediyorsun,’ ‘sen bâtılın peşindesin,’ ‘sen Kuran’ı işte çarpıtıyorsun,’ demek hak ve hukukumuz yoktur. ‘Metodolojik olarak, bakın hocam ben o ayeti öyle yorumladım, gerekçelerim şunlar’. Böyle diyebilirsiniz ve böyle eleştirebilirsiniz. Ama buradan hareketle sizden farklı bir ayeti anlayan bir kişinin dinini, imanını, dindarlığını, itikadını ölçmekle selâhiyetli değilsiniz. Bunu yapmayacağız (www.youtube.com/watch?v=1HrZ8Yu1m2g, erişim: 21 Kasım 2019).

Allah tasavvurunun tarih içindeki bu serüveni aynı zamanda Kuran bağlamında da geçerlidir. Şöyle ki; Kuran’da hiç değilse Allah’ın zâtına ait olduğu söylenen sıfatlarla ilgili vurgular dönemsel bir değişiklik gösteriyor olmalıdır. Peygamber Muhammed’in içinde bulunduğu koşullara bağlı olarak bu vurgulardan bazılarının öne çıkmış olduğunu düşünmemek için herhangi bir makûl gerekçe yoktur. ‘Şeytan Ayetleri’ olarak bilinen ayetler bunun en açık ve bilinen örneklerinden biridir.

Sadece Allah’a değil, Hızır’a da atfedilen her yerde hâzır ve nâzır olma sıfatının kendisi de zamanla başka bir içeriğe evrilmiştir. Özellikle içinde yaşadığımız

¹⁴ Öztürk *Mülk* suresine (67: 16) atıfta bulunuyor: ‘Gökte olanın sizi yerin dibine geçirmeyeceğinden nasıl emin olabilirsiniz?’

dönemde ‘her yerde hâzır ve nâzır olma’nın (Lat. *omnipraesentia*) Allah’ı cisimleştirmek olduğunu düşününenler var olduğu gibi, Allah ile Hızır’ın bu sıfatları arasında bir ayırım yapanlar da olmuştur. Eyüp Aktürk konuyla ilgili makalesinde, bir mekânda bulunmanın o mekân tarafından çevrelenmek anlamına geldiğine göre, hiçbir sınırlanmayı içermeyen Tanrı’nın bir mekânda bulunmasının anlamsız olduğunu ve evreni aşan ve manevî bir varlık olan Tanrı’nın mekân üzerinden tasavvur edilemeyeceğini savunmuştur. Ona göre, aşkın olan Tanrı ile evren arasında temel ontolojik bir fark vardır. Bu yüzden, Tanrı’nın evren için mümkün referanslarla tanımlanması olanaksızdır (Aktürk 2016: 942-61).

Öte yandan, orijinali kısmen farklı olup özetlenmiş olduğu anlaşılan ve Seyyid Abdülhakim Arvâsî’ye mal edilen şu ifade ise, Allah’ın her yerde olma vasfının nüanse edildiğini, dahası onun da bir değişim seyrine bağlı olduğunu gösterir:

Allahü teâlâ, her zamanda ve her yerde hâzır ve nâzırdır derler. Halbuki Allahü teâlâ zamanlı ve mekânlı değildir. O halde bu söz görünüşü üzere kalmaz, mecaz olur. Böyle olmazsa, Allahü teâlâyı zamanlı ve mekânlı bilmek olur. Allahü teâlâ ezeli ve ebedî (öncesi ve sonu olmayarak) hâzır ve nâzırdır. Mesela hâzırdır. Bu hâzır olmadan önce gâib, yok değildir. Bundan sonra da hayatsızlık, yani ölüm olmayacaktır. Allahü teâlâdan başkasının, mesela meleklerin, peygamberlerin aleyhimüsselam ve evliyanın ve sâlih mü’minlerin ruhlarının hâzır ve nâzır olmaları, Hızır aleyhisselamın sıkıntıda olanların yardımına koşması zamanlı ve mekânlıdır. Ezeli ve ebedî olarak değildir. Devamlı da değildir. Hâzır olmalarından önce yok idiler. Bir zaman sonra da oradan tekrar yok olurlar. Bu bakımdan Allahü teâlânın hâzır ve nâzır olması ile ruhların hâzır olması arasında çok fark vardır (Seyyid Abdülhakim Arvâsî) (www.ehlisunnetbuyukleri.com/Dini-Terimler-Sozlugu/Detay/HAZIR-VE-NAZIR/3220, erişim: 22/11/2019).¹⁵

Hızır’la ilgili inançlarda da zamanla bir değişiklik ve kültürel bir zenginleşme olmuş ve o bazı yanlarıyla neredeyse ‘*paralel bir tanrı*’ ya da daha doğru bir ifadeyle adeta bir ‘*halk tanrısı*’ imajını haiz olmuştur. O toplumsal açıdan ise ‘*ancak gözümle gördüğüme inanırım,*’ ya da ‘*görüyorum, o halde inanıyorum,*’ diyen halkın somut

¹⁵ Bu Abdülhâkim Arvâsî’nin, evliya ruhlarının hâzır olduğunu söylemenin kâfirlik olduğunu öne süren bir görüşün sufiler arasında ‘*pirimizin ruhu hâzırdır,*’ şeklindeki ifadeyle uzlaştırılabilir olup olmadığı doğrultusundaki bir soruya cevaben yazdığı bir mektubunda geçer (sözün orijinali için bkz. Işık 2014: 743).

zihniyetiyle buluşabilen bir karakter olduğu için bu denli sağlam ve güçlü bir statü sahibi olabilmıştır; çünkü, o zaman zaman insanlara görünebilen, onlara yardım eden ya da onları test eden ve bu şekilde varlığını halkın somut düşüncesinde sürekli canlı ve bâkî kılabilen bir kutsiyetten başkası değildir.

Böylece, Tanrı'nın uzaklığı kadar görünmezliği de Hızır'ı toplumsal hayatta etkin bir figür olarak öne çıkarmıştır. O suda boğulmakta olan bir çocuğu kurtarıken de, yoksul bir köylünün tarlasındaki ürününe bereket katarken de ya da denizde dalgalara yenik düşecek bir gemiyi güvenli bir limana taşıırken de hep görünmeyen, uzak ve saklı Tanrı'nın (*deus absconditus*) bir bakıma tezahürü olmuştur. Bu yanı sıra, Jung'un Kehf suresindeki öyküde Hızır'ın yasaya sadık, inançlı Musa'nın yasadışı, kötü ve kaprisli gölge yanını temsil ettiği şeklindeki safça bulduğu görüşün bir adım ötesine giderek, onun Tanrı'nın bir bakıma yeryüzündeki gölgesi olarak görülebileceğini dahi söyleyebiliriz ki, Jung da Kehf suresinde 'Hızır'ın Tanrı'nın gizemli yaratıcı yanlarını temsil ettiği kanısındadır (Jung 2009: 175).

Tanrı'nın görünmezliği, gizliliği Yahudi dininde de mevcuttur (sözgelimi, *İşaya* 45: 15). Öyle ki, Musa onu ancak arkasından görebilmiştir; çünkü, Tanrı ona sadece sırtını göstermiştir. Bu olay Tanah'ta şöyle geçer: “*Ve dedi: Yüzümü göremezsin; çünkü insan beni görüp de yaşayamaz. (...) ve arkamı göreceksin; fakat yüzüm görülmeyecek*” (*Çıkış* 33: 20-3). İslam'ın tanrısı görünürlük bakımından daha katıdır. Bu ise onun yerini halka sıkça görünen Hızır'ın alması gibi doğal bir sonuca yol açmıştır. Böylece, peygamberlerin ancak bir dağın zirvesinde bir yerde ya da gökte görebildikleri Tanrı'nın yerine, halk yeryüzünde –tarlada, yolda vs- görebileceği kendi kutsiyetini ya da bir anlamda kendi ‘tanrısı’nı yaratmıştır.

Sonuç itibarıyla, Hızır halkın psikolojik, manevî ihtiyaçlarına cevap olabilecek bir şekilde, kendilerinden uzak ve onlara asla görünmeyip genellikle korku üzerinden tarif edilen *soyut* bir Tanrı tasavvurundan çok kurtarıcı ve yardım edici özellikleriyle öne çıkan daha *hakikî* ve *somut* bir kutsiyet ya da kutsal kişi sayılır ki, işte bu yüzden geniş yığınlar ona kalben inanıp ondan yardım isterler ve ona yalvarıp yakarırılar. Bu bağlamda, bazı Müslüman dinî liderlerle ilahiyatçıların Hızır imgesini lekelemeye çalışacaklarına, önce İslam egemen zihniyette Allah'ın neden daha çok korku üzerinden tarif edilip aynı zamanda insanlardan uzak bir yerde konumlandırıldığı meselesi üzerine odaklanmaları gerekmez mi? Öyle ya, Kuran'da insana şah damarından daha yakın olduğu söylenen bir Tanrı, neden insan ötesi bir mesafede kaybolup gitmektedir? 99 ismi arasında bile insanların kalbinde hemen yer tutabilecek

olanlar daha fazla iken, o neden sürekli korku üzerinden betimlenmektedir? Neden İslam ‘*Allah korkusu*’nun ‘*Allah sevgisi*’ne başat olduğu bir din olarak algılanmakta ya da öyle tanımlanmaktadır?¹⁶ Neden Hızır problematize edilirken, Muhammed’in kendisi İsa gibi tanrılaştırılmaktadır? Eğer Hızır hakkındaki bütün bu reaksiyoner tutum ve açıklamalar, gerçekten İslam’da yer edinmiş olan bazı pagan anlayışların elimine edilmesini amaçlıyorsa, *Kâbe*’den tutun da *Miraç*’a dek kökleri çoktanrıçılıkta ya da ‘heterodoks’ sayılan sıra dışı dinsel anlayışlarda bulunan unsurlar –ki aslında Allah tasavvurunun kendisi bile bundan bağımsız değildir, çünkü o da İslam öncesi politeizminin bilinen tanrılarında biriydi- neden görmezden gelinmektedir? O halde Hızır bu zincirin sadece görünen zayıf halkası mıdır? Yoksa tam aksine, burada başından beri vurgulandığı üzere, herşey onun bir komplekse yol açabilen halkın kalbindeki güçlü statüsünden mi kaynaklanmaktadır?

¹⁶ Aslında *korku* kadar *aşk* da iradeyi tahrip eden ruhsal bir durum olduğundan, herşeye rağmen Tanrı tasavvurunu insan iradesini tahakkümü altında hiçleştiren herhangi bir rijit duyguyla tarif etmeksizin ona bağlanmak, kanımca Tanrı’ya olan inancın daha özgür ve huzurlu bir seçim olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlayacağına benzer. Bu yüzden illa ki bir Tanrı’ya inanılacaksa, ona olabildiğince mesafeye yaklaşılmalıdır. Bu hiç değilse kişinin Tanrı tasavvuruyla olan manevî ilişkisini bir anlamda eziyet olmaktan çıkaracak, görece daha özgür bir zemine ve filozofik bir mecraya yerleştirecektir. Ayrıca, bu sayede kendilerini sosyal hayatta Tanrı’nın bir temsilcisi ya da sözcüsü olarak konumlandıran dinî sınıf mensuplarının ‘*Tanrı pazarlamacılığı*’na da ciddi bir darbe vurulmuş olacaktır.

Kaynaklar

- Aksoy, Gürdal (2019) *Helenistik ve Enoççu Yahudilik Bağlamında Kehf Suresi; Musa, Hızır ve Zülkarneyn (Bir Revizyon)*, www.academia.edu
- Aksoy, G. (2015) 'Hızır versus Hızır: Kültür Tarihi, Din Sosyolojisi ve Astroloji Bağlamında Dersim Aleviliğinde Xızır', in: *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik, Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, derleyenler Y. Çakmak ve İ.Gürtaş, İstanbul: İletisim
- Aksoy, G. (2006) *Dersim Alevi Kürt Mitolojisi, Raa Haq'da Dinsel Figürler*, İstanbul: Komal yayınevi
- Aksoy, G. (1999) 'Ezilenlerin Söylemi ve Leninist Propaganda', *Özgür Politika*, 6 Mayıs 1999
- Aktürk, Eyüp (2016) "Tanrı-Mekân İlişkisi: 'Her Yerde Bulunma' ve 'Aşkınlık' Sorunu", *JOSR* 8/2
- Arpaguş, Hatice K. (2005) 'Tanrı Tasavvurunda Rahmet ve Gazab', in: *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, Sakarya: SÜİF. yayınları
- Arslan, Reza (2006) *No god, but God, The Origins, Evolution, and Future of Islam*, New York: Random House Trade Paperbacks
- Aydemir, Abdullah (1985) 'İlyas (A.S.) Hakkında Bir Araştırma', *İslam Medeniyeti Mecmuası*, C. 5, sy. 2, Haziran 1985
- Badawi, Elsaïd M. - Haleem, Muhammed Abdel (2008) *Arabic-English Dictionary of Qur'anic Usage*, Leiden: Brill
- Battye, Nicholas (2004) 'Khidr in the Opus of Jung: The Teaching of Surrender', in: *Jung and Monotheisms, Judaism, Christianity and Islam*, edited by Joel Ryce-Menuhin, New York: Routledge
- Berlin, Isaiah (1996) *Karl Marx: His Life and Environment*, with new introductory Essay by A. Ryan, fourth edition, New York and Oxford: Oxford University Press
- Borak, Mustafa (1996) *Gotine Peşiyen Kurda-Kürt Atasözleri (Kürtçe-Türkçe)*, İstanbul: Berfin
- Bussell, F.W. (1917) 'The Persistence of Primitive Beliefs in Theology: A Study in Syrian Syncretism; 'Ali, Elyun, El, Helios and Elijah', *Folklore* 28/3
- Canpolat, Basri (2010) *Günümüz Türkiye'sindeki Dini Akım ve Cemaatlerde Hızır Telakkisi*, yüksek lisans tezi, İstanbul: MÜSBE.
- Eliaçık, İhsan (2008) " 'Allah' nasıl 'Hz. Hızır' oldu?", <http://www.ihsaneliaçık.com/2008/08/19/allah-nasil-hz-Hızır-oldu/>, erişim: 25/11/2018
- Friedlander, I. (1914) 'Khidr', *ERE*. edited by J. Hastings, Vol. 7, New York: Charles's Scribner's Sons
- Gürel, Emet-Muter, Canan (2007) 'Psikomitolojik Terimler: Psikoloji Literatüründe Mitolojinin Kullanılması', *Sosyal Bilimler Dergisi* 2007/1
- Işık, Hüseyin Hilmi (haz./2014) *Tam İlmihâl Se'âdeti Ebediyye*, 130. baskı, İstanbul: Hakikat kitabevi
- Jung, Carl Gustav (2009) *İnsan ve Sembolleri*, çev. A.N. Babaoglu, 4. baskı, İstanbul: Okuyan Us
- Keel, Othmar (1984) *De Wereld van de Oud-Oosterse Beeldsymboliek en het Oude Testament, Toegelicht aan de hand van de Psalmen*, Kampen: Uitgeverijmaatschappij J.H. Kok

- Koç, Abdülkadir (2017) *Kültürbilimi Açısından Kazak Türkçesi'ndeki Kalıplaşmış Dil Birimlerinde Allah Tasavvuru*, yüksek lisans tezi, Samsun: OMÜSBE.
- Özbudun, Sibel (2004) *Hermes'ten İdris'e, Bir Dinsel Geleneğin Dönüşüm Dinamikleri*, Ankara: Ütopya yayınevi
- Öztürk, Yaşar Nuri (1995) *Kur'an'daki İslam*, 10. baskı, İstanbul: Yeni Boyut
- Pessoa, Fernando (2013) *Anarşist Banker-Şeytanın Saati*, çev. I. Ergüden, İstanbul: Can yayınları
- Pessoa, F. (2014) *Huzursuzluğun Kitabı*, çev. S. Özen, E-kitap, 1. sürüm, İstanbul: Can yayınları
- Yazççek, Ramazan (2005) "Bir Fetiş Olarak Hıdırellez: Paganizmin Binbir Yüzü", *Haksöz Dergisi*